

Člověk a příroda [1974]

Na stockholmské konferenci Spojených národů, která se konala v červnu 1972, byla schválena Deklarace o životním prostředí, v jejímž druhém bodě se praví, že „přirozené zdroje země, včetně vzduchu, vody, půdy a fauny, a zvláště reprezentativní vzorky přirozených ekosystémů, musí být chráněny pro blaho přítomných a budoucích generací; k tomu je zapotřebí pečlivého plánování nebo přiměřeného opatrování...“ V šestém bodě preambule čteme, že „... člověk musí užívat svých vědomostí, aby ve spolupráci s přírodou vybudoval lepší životní prostředí ...“. Příroda, nebo lépe přírodní složky prostředí, jsou v Deklaraci zmíněny ještě několikrát, přibližně v témž zmyslu. Hlavním obsahem zmíněného dokumentu je ovšem něco docela jiného. Lze to shrnout takto: ekonomický rozvoj a zvyšování životní úrovně je nutno provádět tak, aby přitom nebylo ohroženo životní prostředí člověka. Ochrana přírody se zúžila na ochranu vybraných „vzorků“ přirozených ekosystémů, a to ne jako samoučelná činnost, le pro „blaho přítomných a budoucích generací“, tedy jako záležitost kulturní. Vzniká otázka: je to, co takto chráníme, vlastně ještě příroda? Na druhé straně: je to jen módní záležitost a shoda okolností, že slovo „příroda“ téměř vymizelo ze slovníku celé rozsáhlé literatury, týkající se širokého okruhu otázek „životního prostředí“? Místo toho se naopak vžil termín „přírodní prostředí“. Co se tedy stalo s přírodou?

Byli to staří Řekové, kteří pokud je nám známo první rozlišili mezi věcmi, jež jsou dány samy sebou, které už samy sebou jsou tím, čím jsou, protože tak vznikly, vyrostly, utvářely se bez lidské asistence, a mezi věcmi, jež se bez člověka neobejdou, které ho potřebují k tomu, aby byly, eventuálně aby se staly právě tím, čím jsou; které tedy člověka předpokládají. Zatímco ty první jsou dány přírodou, fysei, ty druhé jsou dány jinak (nebo ještě jinak), např. úmluvou, zákonem apod. Nám tu jde především o věci určené k lidskému užití anebo alespoň v důsledku lidského použití významně poznamenané, jimž Řekové říkali „pragmata“. Nedostatečnost a malá nosnost tohoto rozlišení se však brzo ukázala v tom, že člověk vlastně mohl být základem a zdrojem „pragmat“ jenom díky tomu, že sám přírodou, fysei dán nebyl. Pokud však byl přece jenom i on sám pochopen jako součást přírody – a toto pojetí bylo u starořeckých filosofů stal se rozdíl mezi obojím typem skutečnosti značně labilním: jestliže člověk sám je dílem přírody (tj. jestliže se zrodil, vyrostl bez vnějšího zásahu, jestliže je tím, čím je, aniž by k tomu potřeboval nějakého mimořádného prostředníka), pak musí stejně tak být dílem přírody, resp. musí být „přirozené“ i všechno, co dělá, co udělá, vytvoří – tedy také každé „pragma“. Tato nesnáze si pak v průběhu dějin evropského myšlení vyžadovala stále nových pokusů o řešení. Ve středověkém myšlení sice

zvítězila myšlenka božského stvořitele, ale pak byl člověk zase jenom stvořením jako vše ostatní. Pokus oddělit člověka jako celkem běžné stvoření zvláštní, odlišné ode všech ostatních (např. tím, že má duši apod.), nemohlo být uspokojivé pro svou nahodilost a libovolnost. Jediný možný krok – a ovšem značně radikální krok – byl učiněn až v moderní filosofii. Člověk není a nikdy nebyl přírodním tvorem; pokud byl přírodním tvorem, nebyl ještě člověkem, a jakmile se člověkem stal, přestal už být přírodním tvorem. Člověk vznikl tím, že

se vydělil z přírody. Tato vydělenost je konstitutivním rysem povahy „nepřirozené“ „přirozenosti“ lidské bytosti, je bytostným rysem člověka.

Přezkoumáme-li pojem přírody, jak se ho užívá dnes a jak mu běžně rozumíme, dojdeme k závěru, že v něm zaznívá jakási neplnost, neúplnost, částečnost až zlomkovitost. V tomto pojmu je příroda tak vázána na člověka, že bez něho ztrácí smysl, ztrácí svou bytostnou povahu. Z fysis se stalo také jenom pragma. Neboť to, co tu – kosmogeneticky uvažováno – bylo předtím, než se na světě objevil člověk, nebyla příroda, nýbrž kosmos, vesmír, veškerenstvo, tj. právě vše. Příroda však není vše, nýbrž je to „pouhá příroda“. Nelze vlastně říci, že se člověk vydělil z přírody, jako spíše, že se člověk i příroda zároveň vydělili z původního kosmu, z prvotního veškerenstva. Od počátku svého pobytu na světě, na Zemi, žije člověk vedle přírody (a proti ní); i když na začátku zůstává vždy uprostřed přírody, není už nikdy pouhou její součástí a nemůže se „pouhou přírodou“ stát – je buď něčím víc, nebo něčím méně. Přírodou je ovšem nejen obklopen, nýbrž také prostoupen: prostoupen je přírodou tvořící jeho lidskou tělesnost. Člověk však od počátku buduje svůj vlastní“ svět, tj. ne-přírodní a velmi často proti-přírodní svět lidský. Jako bytost ne-přírodní stál od počátku napříč přírodním, přirozeným mechanismům, byl anomálií, opačnou tendencí, antiproudem. Antiproudem byl ovšem už sám život, představující ve světě entropie linii, směřující k útvarům a funkcím stále nepravděpodobnějším. Ale život sám neživou přírodu, která je jeho základnou, nikdy neničil vcelku, nýbrž pouze lokálně a dočasně. Žádný živočišný ani rostlinný druh nenabyl takového vrchu, takové moci, aby byl schopen zničit svůj svět i sám sebe. Vývoj všech druhů můžeme proto chápat jako vývoj v rámci živé přírody. Naproti tomu člověk dospěl tak daleko ve své anti-linii, že ohrožuje nejen jednotlivé přírodní lokality, nejen jednotlivé druhy zvířat a rostlin, ale živou přírodu jako celek, a teprve s ní eo ipso sám sebe. **Člověk může poprvé v dějinách světa zničit svůj druh nikoliv v důsledku své adaptační neschopnosti, nýbrž v důsledku neschopnosti přírody unést všechny důsledky jeho akční schopnosti.** Od počátku je postup lidského světa spjat s ústupem a zatlačováním přírody; příroda však nemůže mizet až k nulové hodnotě, aniž by s sebou nestrhla člověka. Žádná živá bytost se nikdy nedostala tak daleko, aby se něco takového stalo jejím skutečným, a dokonce nanejvýš aktuálním problémem.

Je ovšem pravda, že v průběhu dějin ustupovala příroda člověku v jednotlivostech jenom někdy ochotně, kdežto jindy méně ochotně – a někdy dokonce krajně neochotně; lidská vítězství byla často velmi draze zaplácena nečekanými a nepředvídanými následky. Vcelku však byl postup lidského světa až dodnes jednoznačně „úspěšný“ v tom smyslu, že všechny meze dané přírodou byly nakonec silou lidského rozumu a technikou znásobené práce vždy znovu překonávány, posouvány a zatlačovány. Ale ústup přírody pohříchu až dosud nebyl vždy zároveň provázen a vyvažován jejím vintegrováním do lidského světa, byl a je to dosud jen skutečný ústup nesmírnému tlaku expanzivní lidské civilizace, existující stále víc vedle přírody, mimo přírodu a proti přírodě. Příroda je jen zčásti „podmaňována“; její část (možná větší část) je vytlačována a také psychologicky vytěšňována. Ale právě dnes si už naprosto jasně uvědomujeme, že tento proces má své meze. Tyto meze jsou dány především tím, že planeta

Země je konečná, že pozemská příroda a všechny její zdroje jsou vyčerpateľné a že jsou omezené zvláště její schopnosti adaptační a regenerační. Zvyšující se počet lidí zároveň se stoupajícími nároky si vynucují zvýšené čerpání surovin, a důsledkem je stále větší proud škodlivin jako vedlejšího produktu zužitkujícího zpracování. Stále ustupující a vytrácející se příroda musí nejen dodávat suroviny, ale také přijímat a recyklizovat odpady, kterých lidé neumějí využít, ale její kapacita už nestačí. S plnou naléhavostí, s drtivou jasností si uvědomujeme, že příroda není nekonečným univerzem, kosmem nevyčerpateľných možností a zdrojů. Je „pouhou přírodou“, pouhým zdrojem či spíše materiálem našich pragmat, a to materiálem omezeným a rychle se tenčícím. Ale to je jenom jedna stránka věci. Druhou stránkou jsou meze dané konečností člověka a jeho závislostí na přírodě, kterou si tak úspěšně „podmanil“. V dlouhém zápase s přírodou se člověk stal jakoby definitivním „pánem“ a „vládcem“; jenomže v důsledku lidského opanování byla příroda takřka zahubena, anebo zatím alespoň nesmírně oslabena a ochuzena. A tu náhle člověk shlédává, že se tak sám stává slabým a ochuzeným, ba že i jemu již hrozí záhuba. To je situace, která nemá v dosavadní historii živé přírody žádnou obdobu.

Povědomí vážného ohrožení pomalu proniká do našich myslí; snažíme se mu čelit, aktivně reagovat na danou situaci. Bojujeme proti znečišťování svého životního prostředí, snažíme se racionálně a šetrně využívat všechny přírodní zdroje. Cílem je vyvinout ekonomii a technologii „vesmírné lodi Země“: pochopili jsme konečnost a omezenost svých zdrojů a nutnost integrace světa lidí a přírody.

Toto pochopení však ještě nestačí. Je nutná základní změna lidského postoje vůči přírodě. Až dosud přistupujeme k přírodě jako k souhrnu předmětů naší manipulace. Meze této manipulace jsou dány jen naší technickou zdatností a fyzickými vlastnostmi samotných předmětů. A právě tento technický, objektivní přístup k přírodě je jedním z kořenů dnešní vážné situace. Přírodu strháváme do procesu vyrábění, produkování, zacházíme s jejími jednotlivými částmi i s jejím celkem jako s něčím mrtvým, a tak ji sami zbavujeme skutečného života. Příroda však není jenom objektem naší manipulace, je naším partnerem, až dosud většinou protihráčem, o kterém mluvíme v termínech „pokořit“, „zvítězit“ atd., a v budoucnu snad i spoluhráčem. **Chce-li člověk sám žít, musí přírodu zachovat živou: buď ji musí nechat žít jejím vlastním životem, nebo jí musí otevřít cestu k novému životu v rámci svého lidského světa.** Nechat přírodu žít jejím životem, ponechat ji svému osudu, lze jen výjimečně, na vybraných lokalitách, nebo jen částečně. **Otevřena je spíše druhá možnost, která znamená integraci přírody do lidského světa, ovšem při respektování svébytnosti přírody jako živoucího organismu. Znamená to převzetí odpovědnosti za přírodu, za přírodu vcelku, ne jen za její vybrané části. Skutečná odpovědnost se liší od pouhé kalkulace, byť sebevíc komplexní a racionální, která je vždy jen vyšším stupněm manipulace. Odpovědnost vůči přírodě vyžaduje, abychom ji uznali v její svébytnosti, v jejím specifickém významu a s jejím vlastním životem.**

Podmínkou tohoto uznání a nového přístupu k přírodě je uložení mezí naší manipulující technické aktivitě. Meze nemohou nadále být určovány z vnějšku limitujícími podmínkami techniky a předmětů samých. Podstatou nového přístupu je vymezení hranic, jež si lidstvo a lidé stanoví sami sobě. Vnitřní, dobrovolné omezení patří neodmyslitelně k „nepřirozené“ „přirozenosti“, k podstatě člověka.

Přírodní organismy, zvířata a rostliny jsou podrobeny přírodním regulačním mechanismům, které brání, aby se některé druhy nepřemnožily na úkor druhých: druhy nejvíc ohrožované ostatními mají krátký reprodukční cyklus, hodně mládat a podobně. Naopak druhy, které přirozené nepřátele nemají, mají málo mládat, dlouhý reprodukční cyklus atd. Jedním z rysů, které z člověka dělají ne-přírodní bytost, je právě to, že tyto přirozené regulační mechanismy vyřadil: meze jeho aktivity jsou dány nejen objektivními okolnostmi, ale také, a především, jím samým. Člověk jediný z živých organismů, které s ním sdílí planetu Zemi, je schopen si vytyčit meze vlastní aktivity.

Právě takový přístup, takové východisko, je podstatou myšlenky ochrany přírody. **Odůvodnění ochrany vybraných přírodních fenoménů jen ekologicky, esteticky, potřebami výzkumu a podobně je zúžením a zčásti i nepochopením této základní myšlenky, stejně jako romantická snaha po znovunastolení původního, neporušeného přírodního stavu, který fakticky nikdy neexistoval. Základní myšlenkou je naopak respekt k živé přírodě, snaha nechat přírodu žít jejím životem a nechat ji projevit její vlastní specifický význam ve světě lidí, kteří vědomě a dobrovolně omezili svou vlastní manipulující aktivitu.**

Dnešní pojetí a realizace ochrany přírody je ovšem jen jakýmsi **zárodkem, počátkem nového vztahu k přírodě, který v budoucnu nemůže být vázán jen na instituce.** Rovněž vlastní termín „ochrana“ v sobě obsahuje příliš mnoho statického a pasívního, než aby mohl celý obsah nového vztahu k přírodě vystihnout. **Přírodě jako takové, živé přírodě, se musí dostat pevného místa v lidském světě.**

Jestliže tato příroda nemůže a nesmí být vydána libovůli manipulujícího a plánujícího člověka, musíme se tázat: o jaké normy, o jaká kritéria se člověk ve svém uznání, ve svém respektu k přírodě, „jaká teprve bude“, může opírat? Předběžně se může poučit z dvojího: z toho, jak živý organismus „respektuje“ neživou hmotu, kterou ve svém rámci „kultivuje“; a z toho, jak je lidský organismus (a jeho prostřednictvím i lidský životní prostor) ovládán a řízen myšlenkou, rozumem, rozumnou úvahou. Tak jako organismus jako celek přesahuje všechny své fyzikálně-chemické složky, jako živá příroda přesahuje ve svém rámci vše, co nežije, a tak jako rozumná úvaha a smysluplné počínání nemohou být odvozeny z biologických kvalit lidského organismu, tak se může i přírodě dostat pravého místa jen ve světě, který z přírody není odvozen a který ji podstatně přesahuje. Někdy se v jisté analogii k sféře života, biosféře, mluví o sféře rozumu, noosféře (1973), které ovšem nemůžeme upřít některé nové, každé analogii se vymykající rysy. Ale už samo toto poučení (a podobná další) vyžaduje vysokou úroveň myšlenkové práce, zejména reflexe všeho toho, co sami podnikáme. Tato sebekontrolující reflexe je předpokladem a základem každé kontroly nad přírodou neživou i živou, právě tak jako se bez ní nemůže

obejít žádná fungující společenská struktura. Myšlení, které ustavičně znovu nekontroluje a nereviduje své vlastní principy, může se pro člověka stát obrovským sebeklamem, v němž se nakonec sám sobě ztratí a odcizí. Proto nelze dost zdůraznit význam, jaký má pro nové řešení vztahu mezi člověkem a přírodou precizní vědecká práce, mimořádně důkladně filosoficky orientovaná. Ale gnozeologická stránka úkolu nejenže nepostačuje, ale nemůže se vlastně ani plně realizovat tam, kde nejsou splněny předpoklady společenské. **Náprava vztahu mezi člověkem a přírodou je také otázkou politickou a představuje jeden z předních úkolů, před něž je postaveno dnešní lidstvo. Soudíme, že takovýto způsob uvažování je sourodý se socialistickými zásadami.**

Prameny:

1973: Voprosy filosofii, 27, 1, p. 49-60; 2, p. 37-52; 3, p. 51-73; 4, p. 47-79. Vernadskij, V. I., 1944: Neskolko slov o noosfere. Uspechi sovr. biologii, 18, 2, p. 113-120.